

Problem identitete in subjektivitete v feministični (literarni) teoriji in v delih Virginie Woolf

DVA OBRAZA (FEMINISTIČNE) SUBJEKTIVITETE

Vprašanje teorizacije subjektivitete v feministični (literarni) teoriji se zastavlja znotraj temeljne dileme: Bi morale feministke racionalni, koherentni subjekt zavreči kot produkt humanizma ali bi ga morale zastaviti kot temelj za politično delovanje? (Eagleton, 1996: 189)

Za ameriški feminizem naj bi bilo značilno, da predpostavi avtonomno žensko zavest, ki je patriarhalnim simbolnim in jezikovnim strukturam predhodna ali zunanja; feministična poststrukturalistična teorija, po drugi strani, izrecno preganja pojma identitete in izkušnje kot kategoriji diskreditirane patriarhalne tradicije; vsaka feministična teorija pa poskuša zastaviti teoretski okvir, ki bi lahko razložil politično delovanje in vlogo subjektivitete v odnosu do opozicijskih praks. Ob iskanju odgovorov na problem ustrezne teorizacije subjektivitete oziroma osvetljevanju mogočih teoretskih usmeritev se pričujoči prispevek razen na uveljavljene teoretike obrača tudi na delo kanonizirane modernistke in svojevrstne feministke Virginie Woolf.

Slog pisanja Virginie Woolf odseva epistemološko pozicijo, po eni strani zaznamovano z razumevanjem jezika, po katerem je pomen rezultat neskončne igre razlik, temelječ na prisotnosti nič bolj kot na odsotnosti, in po drugi s psihoanalitičnim pojmom nezavednega. Obstoje nezavednega ozadja, ki oblikuje posamezno misel in dejanje, ne implicira toliko destrukcije jaza kot njegovo pomnogoterjenje: eno samo dejanje postane sestavljen rezultat hkratnega delovanja več mentalnosti. V delih Virginie Woolf egotistično sebstvo ne nastopa kot posrednik, osmišljevalec in razsodnik med predmetno realnostjo in njeno transcendenco.¹ Kar so nekateri bralci videli kot nesposobnost, da bi ustvarila literarne junake, nima nič opraviti z nesposobnostjo. Gre za razkrinkavanje lažne neprotislovnosti humanistične subjektivitete. Virginia Woolf nam namerno

¹ V svojih delih je osebna stanja in sebstvo vse bolj prevajala v univerzalna stanja in kolektivnega duha, sicer pa cenila in spodbujala nekatere pisateljice, ki so odkrito govorile o svojih občutkih.

ne ponudi junakov, s katerimi bi se lahko egotistično identificirali. To bi bilo z njene strani znamenje nedoslednosti, do bralcev pa – popustljivosti. Njena pisa-va je veliko bolj ambiciozna: “Ko sodelujemo v kolektivni veličastnosti pripovednega glasu Virginie Woolf, opravljamo skupaj z njo nevarno poslanstvo, postanemo sozarotniki proti kulturi. V reševanju svoje preteklosti postajamo svoji lastni rešitelji.” (Marcus, 1981: 11) Na tem mestu velja opomniti, da je – čeprav se še vedno krešejo mnjenja o progresivnosti modernizma nasproti realizmu (ali nasprotno) – literarna teorija iz polemike med Adornom in Lukacsem² izšla obogatena za spoznanje več; da ne gre za nekritično dajanje prednosti modernizmu pred realizmom. Znano je, da imajo lahko svobodne jezikovne igre in zavrnitev kritičnega razuma v nekaterih konstelacijah močno konservativne politične posledice. V nasprotju s Kristevo Tratner, denimo, poudarja, da je modernistično jezikovno rabo nemogoče označiti za *a priori* politično progresivno: “Če so modernistične poetične oblike imele kakršenkoli odnos do politike, je ta moral biti tak, da so bile te oblike uporabljene za popolnoma različne politične cilje.” (Tratner, 1995: 10) Tako sta Pound in Eliot v tem smislu konservativno usmerjena, Joyce in Woolfova pa liberalnosocialistično.

Modernistično sprevrčanje odnosa med subjektom in objektom je moč razumeti kot reakcijo na krizo zaupanja v znanost in jezik v začetku dvajsetega stoletja. Pisce so nagovarjale predvsem družbeno potlačene vsebine. Posameznike so videli kot “ribe, katerih premiki so namenjeni odkrivanju akcije toka – družbenega medija. (...) Modernizem je imel posebno nalogo, da se je skušal spoprijeti s tem nevidnim tokom, ga odkriti in spremeniti – z drugimi besedami, spregovoriti v jeziku množičnega nezavednega; in napraviti tako je bilo istovetno osvobajanju od zahodne metafizike posameznikov in razločnih predmetov.” (Tratner, 1995: 9)

Toril Moi pravi, da velik del anglo-ameriškega feminizma “še vedno gara pod tradicionalnimi patriarhalnimi estetskimi vrednotami nove kritike” (Moi, 1999: 76) in išče/zahteva celostno podobo humanističnega jaza. Opozarja, da bo treba priznati, “da je poglobljena težava anglo-ameriške feministične literarne vede v tem, da pomeni radikalno protislovje med feministično politiko in patriarhalno estetiko” (Moi, 1999: 78).

Rita Felski po drugi strani želi poudariti, da se feministična teorija ne more nadaljevati ob postavki, da je smrt subjektivitete, resnice in razuma zaželen dogodek, ki ga je treba nekritično sprejeti; nasprotno, podpiranje jezikovne svobodne igre in zavrnitev kritičnega razuma ima lahko, s spodbujanjem relativizma, ki mu manjka vrednotne, kritične ali opozicijske ostrine, močno konservativne politične posledice. Za ženske vprašanja subjektivitete, resnice in iden-

² Gl. njune eseje, vključene v izbor literarnoteoretskih spisov *Aesthetics and Politics*.

titete niso zastarele izmišljotine, temveč koncepti, ki imajo še vedno pomembno strateško vrednost. (Felski, 1989: 70)

Modernistična subverzija odnosa med subjektom in objektom, ob kateri subjekt razpade v skupek nestabilnih elementov in jezikovnih oblik, je skratka samo ena od reakcij na krizo pomena v začetku prejšnjega stoletja. Druga reakcija je umik vase in iskanje avtentičnosti prek samoanalize. Poudarek se z družbene preobrazbe prenese na individualno. Ta struja gre v feminizmu pogosto z roko v roki z oživiljanjem idealističnih predstav o moškosti/možatosti in ženskosti/ženstvenosti. Te se zrcalijo na primer v trditvah o privilegiranih povezavah med ženskami in naravo in med ženskami in mirom. Podobno trdijo nekateri moški avtorji, ki pravijo, da je "ženska zavest" edino, kar lahko družbo reši pred moško racionalnostjo in agresivnostjo. Mary Daly, Susan Griffin in druge "kulturne feministke" prevzemajo pojmovanje holistične, harmonične in organske "ženskosti" nasproti odtujeni, racionalistični in agresivni moškosti. Tovrstne dihotomije najdejo izraz tudi v številnih literarnih besedilih, v katerih junakinja najde svoj pravi "ženski" jaz zunaj moško definiranih družbenih vlog, v neki intuitivni povezavi z naravo, opisani v neoromantičnem slogu. Ta pozicija ne zmore kritične samorefleksije v smislu problematizacije opozicij, ki jih ustvari. Namesto tega tovrstne predstave perpetuirajo tradicionalno, enostransko podobo "prave" ženskosti in ohranjajo veljavna razmerja.

Virginia Woolf vsekakor ni bila niti prva niti edina, ki je izzvala moški humanistični koncept o bistvu človeške identitete kot neprotislovne, poenotene entitete sebstva, vendar je to očitno točka, na kateri se je feministična kritika razcepila (vsaj) na dva tabora: čeprav so Woolfovo mnogi zavračali kot snobovsko malomeščanko, ki nima poguma, da bi izpovedala svojo (žensko) zgodbo, kaj šele oskrbela feministke s pozitivno, nekonfliktno podobo aktivne ženske, ki ve, kaj hoče in kako bo to dosegla (Patricia Stubbs, E. Showalter itd.), so se polagoma izoblikovali tudi glasovi (Toril Moi, Shoshana Felman, Rosi Braidotti itd.), ki pripomorejo k oblikovanju odgovora na vprašanje, ali lahko narativne strategije "proizvedejo" feministke.

"Kar ženska napiše ali prebere o ženskah, lahko ustvari ali pa omeji možnosti za ženske. Vprašanja reprezentacije so tako hkrati tudi politična vprašanja." (Eagleton, 1996: 189) Diskusija o "Jazu", ki ga izreka ženska, poteka med humanističnimi in antihumanističnimi koncepti subjekta.

Humanistično krilo feminizma trdi, da so reprezentacije v patriarhalni družbi napačne, da so liki žensk v literaturi, medijih in drugod često izkrivljeni in mizogini. Posledica marginalizacije žensk je njihova nevidnost. Zato si feministke prizadevajo za bolj avtentične reprezentacije, ohranjajo osebno izkušnjo in občutek celostnosti, ki vznikne iz nove podobe "prebujene" ženske.

V antihumanističnem krilu feminizma pa poudarjajo mnogoterost subjektivitete; avtentičnega, pravega "Jaza" ni, obstaja množica različnih "Jazov". Opozarjajo, da subjekt ne gradi sveta, temveč je njegov produkt, učinek jezika in kulture. Po eni strani je omejen na tiste pozicije v družbi, ki so mu dosegljive, po drugi ni nikoli dovršen, nikoli zakoličen, temveč vedno v procesu nastajanja. Na ta tok feminističnega diskurza so pomembno vplivale različne teorije, od Lacanove psihoanalize do lingvističnih teorij poststrukturalizma.

Seveda je tovrstna polarizacija poenostavljena slika ukvarjanja s subjektiviteto, vendar ima pragmatično vrednost: ti dve skrajni poziciji uokvirjata polje, znotraj katerega se dogajajo teorizacije subjektivitete. Večina feminističnih teorij subjekta niha med obema poloma in ju problematizira; in vse poskušajo do vprašanja subjekta zavzeti stališče, ki bi bilo za feminizem najbolj plodno. Ta iskanja v osnovi zaznamuje lovljenje ravnotežja med dvema skrajnostma, ki ga izraža vprašanje: Bi morale feministke v destabiliziranem subjektu videti priložnost za preobrazbo ali pa ta pomeni zgolj nadaljnjo odtujitev in marginalizacijo žensk?

Rita Felski pravi, da je to dihotomijo znotraj feministične teorije mogoče videti kot primer splošnejše zagate v teorizaciji odnosa med družbenimi in diskurzivnimi strukturami na eni strani in konceptom delovanja ali subjekta na drugi. Pri tem se opira na Johna B. Thompsona, ki trdi, da je ta ponavljajoča se težava znotraj družbene teorije ponavadi rešena tako, da se en termin povzdigne nad drugega; ali družbena struktura zasenči delujoči subjekt, kot na primer v Althusserjevem marksizmu, ali pa se za edine ustvarjalce družbenega sveta štejejo posamezniki in njihovi motivi in pogledi (Felski, 1989: 52). Felskijeva meni, da je mogoče zavreči oboje, pojem samodoločujočega ega in teorijo strukturne determinacije, ki določa subjekt kot spremljajoči pojav v samoreprodukciji družbenih in diskurzivnih sistemov, in staviti na dinamičen model družbene reprodukcije in človeške komunikacije, ki dopušča bolj dialektično razumevanje razmerja med subjektiviteto in družbenimi strukturami.

Luce Irigaray, Rosi Braidotti in Rita Felski spadajo v tisti tok v feministični teoriji, ki je kritičen do poststrukturalističnega zanikanja subjekta in napeljuje v drugo smer: bolj kot subjekt sam je vprašljiva *ideologija* subjekta (kot moškega, belega pripadnika srednjega razreda). Poziva k razvijanju alternativnih podob subjektivitete in vidi feministično nadgradnjo koncepta subjektivitete v radikalni kritiki dihotomije med javnim in zasebnim (lastne buržoaznemu liberalizmu), kritike, ki – kot pokaže Virginia Woolf v *Treh gvinejah*, ima daljnosežne politične učinke. Obstaja potreba po tem, da feminizem ponovno premisli odnos med diskurzom in subjektiviteto; da razbere strukturne determinante, ki vplivajo na komunikacijo, in hkrati pojasni vrednost ženskega pisanja in govorjenja v razvoju opozicijske feministične politike.

Tri gvineje tenkočutno razkrivajo zančilnosti patriarhalne definicije ženske subjektivitete. Da so temeljile na nemožnostih zasebne sfere, strnjeno povzame tale citat:

Njen um se je vedno učil s poroko pred očmi. S poroko pred očmi je zvončkljala po klavirju, ni pa se smela pridružiti orkestru; skicirala preproste hišne prizore, ni pa ji bilo dovoljeno študirati akta; brala to knjigo, ni pa smela brati tiste; bila očarljiva in se pogovarjala. S poroko pred očmi se je šolalo njeno telo; so ji priskrbeli služabnico; so ji prepovedali na cesto, so ji prepovedali na polja; so ji odrekli samoto – vse to so ji vsilili, da bi ohranila svoje telo nedotaknjeno za svojega moža (Woolf, 2000: 44).

Ob tej neprepustni, monolitni podobi ženske Virginia Woolf razgrajuje pojem identitete na način, ki eksplicitno presega kreiranje drugačne perspektive, novih razglednih točk v tekstu. Pomnogoterenje sebstva je pravzaprav eden najjasnejših elementov v njeni pisavi nasploh. Paradigmatski primer cepitve identitete je nedvomno *Orlando*. V Lastni sobi pravi, da je "jaz" "samo prikladen izraz za nekoga, ki ni resnično bitje" (Woolf, 1998: 7).

Razpršeni jaz Virginie Woolf je mejnik esencializma. Njeno razmišljanje o ženski solidarnosti ("misliti skozi naše matere") nima nič skupnega s postavljanjem univerzalnega feminističnega subjekta, veliko pa z razumevanjem, podporo in strpnostjo, tako potrebnimi v (feminističnem) osvobajanju izpod naplavin patriarhalne, humanistične subjektivitete.

Obstaja potreba po vzpostavitvi plodnejšega odnosa med transformacijo subjekta in političnimi spremembami. Virginia Woolf je to potrebo izrazila na način, ki razkriva, da razpršeni, razcepljeni subjekt ni nujno tudi nemočni subjekt; da je osebna preobrazba predhodna politični.

Rita Felski meni, da mora biti odnos med jezikom in subjektom nujno ključnega pomena za katerokoli teorijo, ki želi vzpostaviti povezavo med literarnim besedilom in emancipacijsko politiko tako, da semantično dimenzijo besedila naveže na potencialne družbene akterje. Še poseben pomen ima za feminizem, ki želi nagovoriti individualne ženske, često izolirane v zasebni sferi doma, in ki je vedno poudarjal pomen osebne spremembe in transformacije zavesti. V zvezi s tem Rita Felski navaja Henriquesa:

V nasprotju z obtožbami tradicionalne levice, da je feminizem individualistična, torej buržoazna, teorija, je feminizem ustvaril obliko politike in analize, s katero je, bolj kot katerokoli moderno gibanje zagovarjal in utemeljil nujnost osebne spremembe. To je odločilnega pomena, ker je tako pokazal – v nasprotju s tradicionalnimi oblikami odpora –, da je subjektivna transformacija bistveno prizorišče politične spremembe. (Felski, 1989: 53)

Potreba po osebni transformaciji je v delih Virginie Woolf *implicitno* vseprisotna. Vodi jo zavest o naravi sprememb, ki bolj ko so radikalne, bolj so boleče in počasne. Poznavanje patriarhalnih struktur in človeške psihologije pri Woolfovi botruje skeptičnosti do feministične zahteve po afirmaciji sodobne emancipiranke; zelo je previdna pri upodabljanju likov, ki bi jih bilo mogoče brati kot "novo žensko", kot poosebljenje feminističnega subjekta. Toda kljub temeljni zavezanosti dekonstrukciji in negativni kritiki nam njena dela ponudi jo tudi alternativne/feministične/drugačne portrete (nove definicije) ženstvenosti. Mednje – nedvomno – spada Orlando in – potencialno – Elizabeth, hči gospe Dalloway. Elizabeth je mladenka z izobraženo in neodvisno učiteljico zgodovine (s pomenljivim priimkom – Miss Kilman), ki ji odpira drugačen pogled na prihodnost: "In vsak poklic je odprt ženskam vašega rodu, je rekla gospodična Kilman."³ To, da se sama, brez spremstva vozi in sprehaja po london-skih ulicah, kaže na smelost, celo drznost, ki je njeni konvencionalni materi tuja; kaže pa tudi na širitev manevrskega prostora žensk njene generacije.

Nemara najprepričljivejšo podobo ženske, ki tvega in sledi svojim potrebam po samouresničevanju, daje lik Lily Briscoe (*K svetilniku*). In vendar tudi v njenem primeru ne gre za nikakršno apoteozo "nove ženstvenosti", temveč za uravnoteženo sliko ženske, katere tiho, a vztrajno kljubovanje patriarhalnim vzorcem je ves čas izpostavljeno pritiskom in skušnjavam. Za Toril Moi delo "*K svetilniku*" "ponazarja destruktivno naravo metafizične vere v močne, neomajno utrjene identitete družbenega spola" – kot jih predstavljata gospod in gospa Ramsay –, Lily Briscoe (umetnica) pa je subjekt, ki to opozicijo dekonstruira, dojema njen pogubni vpliv in, kolikor je mogoče, poskuša v še vedno togo patriarhalnem redu živeti kot sama svoja, ne oziraje se na hromeče opredelitve spolne identitete, ki ji jih hoče vsiliti družba." (Moi, 1999: 27)

Toda čeprav igra negativna kritika pomembno vlogo pri kritiki patriarhalne ideologije in institucij, sama po sebi ne more definirati feministične politike." Iz te perspektive lahko kot poskus nove definicije ženstvenosti oziroma kot trenutek gradnje in afirmacije razumemo težko najdeno ravnovesje med zvestobo sami sebi in izražanjem pozornosti in sočutja do gospoda Ramsayja pri Lily. Gospod Ramsay je od Lily terjal izraz čustvene podpore na način, ki je zanikal njeno neodvisnost, ogrožal njeno zbranost za delo; na način, ki naj bi bil ženskam lasten oziroma so ga zmogle "prave" (viktorijanske) ženske – razosebljeni angeli. Ker sočutja ni niti mogla niti hotela izraziti tako, kot je zahteval on, je morala najti nov izraz senzibilnosti, v katerem bi se potrdila njena ženskost, ne da bi ogrozila svoje človeško dostojanstvo. Teorizacija njenega ravnanja bi go-

³ Woolf, V., Gospa Dalloway, str. 162.

vorila v prid bolj dialektičnega odnosa med subjektom in strukturo. Takšno teoretiziranje se izogne dvojni pasti determinizma in voluntarizma, ker prepozna, da se ženski subjekt sicer nujno oblikuje skozi različne strukturne determinante (psihološke, ideološke, družbene), vendar ga to ne omeji preprosto na pasivni odsev moško definirane sheme. Polarizacija moških in ženskih sfer je namreč kljub vsem koristnim polemikam, preveč šablonska in redukcionistična, da bi lahko bila produktivna, in preveč omejena, da bi lahko spodkopala tla pod svojimi nogami.

Dela Virginie Woolf zaznamuje nenehna nestanovitnost strategij, s katerimi se je poskušala dokopati do neke resnice o tem "skrajno spornem predmetu" – spolu. Njena pisava je polna protislovij in ironije. Giblje se natanko med nakazanima poloma, med skrajno fluidnostjo in zavezanostjo dekonstrukciji ter potrebo po ženski navezi, ki se – nujno – spogleduje z esencialističnimi koncepti in hegemonističnim izrazjem. In kot kažejo izkušnje sodobne feministične teorije, je tovrsten kompromis neizbežen.

ŽENSKEMU SUBJEKTU NAPROTI

Domneva, da mora imeti feminizem univerzalen temelj – identiteto, ki preči vse razrede in kulture, je povezana z idejo o univerzalni strukturi partriarhata. Zadnjih dvajset let se feministična kritika sooča tako s kritiko takšne usmerjenosti kot tudi s poskusi vzpostavitve specifično ženstvenega oziroma univerzalno ženske naveze. Ti poskusi jo nujno vodijo v velike težave; te izvirajo iz vpetosti v sistem, ki ga subvertirajo.

Luce Irigaray pravi prevladujočemu razumevanju subjektivnosti *falogocentrizem*. Izraz je v svoji filozofiji uveljavil Jacques Derrida,⁴ Rosi Braidotti pa ga razlaga takole: "Termin se nanaša na dejstvo, da se na Zahodu mišljenje in bivanje ujemata tako, da je zavest istoznačna s subjektivnostjo; ta težnja je logocentrična. Nanaša pa se tudi na trdno navado, da tako kot o vseh drugih ključnih atributih mislečega subjekta tudi o subjektivnosti govorimo v okvirih moškosti ali abstraktne virilnosti (falocentrizem)." (Braidotti, 1998a: 60) – Judith Butler v zvezi s tem pravi, da je za feminizem pomembno premisliti ontološke konstrukcije identitete, če želi oblikovati reprezentacijsko politiko na drugačnih temeljih. Po drugi strani opozarja, da je morda prišel čas za radikalno kritiko, katere cilj je osvoboditi feministično teorijo nuje po trajnem temelju; vedno ga bodo namreč izpodbijale tiste identitetne pozicije, ki jih ta – neizogibno – izključuje. To tehtanje navaja k sklepu, da je vzpostavitev feministič-

⁴ Glej Derrida, J., *O gramatologiji*.

nega subjekta za feministično politiko dvorezen meč in zato morda ne bi smela pomeniti njenega temelja.

Sodobne feministične razprave o esencializmu so kljub (začasni) strateški vrednosti solidarnosti kritične do globalizacijskih ukrepov, ki iščejo skupni imenovalc vseh žensk (v imenu solidarnosti). Feminizem se mora izogniti vsaki zahtevi (ali skušnjavi), da izrazi stabilen subjekt, saj s tem zagreši grobe poenostavitve. Če govori v imenu vseh, ne govori v imenu nikogar. Virginia Woolf se je jasno zavedala notranje razcepljenosti kategorije “ženske”;⁵ in Judith Butler prav tako (Butler, 1990: 14–15). Zakaj potemtakem sploh potreba po ženskem subjektu? – Poudarili bomo bistvena razloga, ki govorita v prid (določenemu razumevanju) ženskega subjekta.

Po eni strani notranje razcepljenosti kategorije “ženske” ni ustrezno razumeti kot nekaj inherentno negativnega; prej je izziv, preskusni kamen politične zrelosti. Rosi Braidotti meni, da ne le da enotni temelji niso potrebni za učinkovito politično aktivnost, temveč zelo pogosto ovirajo nomadsko zavest. Ljudje, ki so zasidrani v kakšnem prepričanju oziroma prisegajo na pripadnost posamezni miselni struji ali organizaciji, so praviloma politično togi, zakrknjeni in netolerantni, do drugače mislečih pa vsaj nesočutni (Braidotti, 1994: 35). Čeprav politično subjektiviteto vidi kot eno osnovnih vprašanj feministične dejavnosti, se hkrati zaveda spremljajočih težav. V razmerah, ko postane reprezentacija edino žarišče politike, se nujno ohranjajo odnosi dominacije in izključitve. Izhod iz tega zastavi v podobi “nomadskega subjekta” in pravi, da se morajo feministke “izuriti v raznolikih slogih in strokovnih pogledih in v številnih različnih dialektih, žargonih, jezikih ter tako opustiti podobo sestrstva v smislu globalne podobnosti med ženskami kot drugim spolom v prid pripoznanju kompleksnosti semiotičnih in materialnih razmer, v katerih delujejo ženske” (Braidotti, 1994: 36).

Ko Trinh T. Minh-ha, recimo, govori o strahovih in razlikah med spoloma, kaže tudi na analogno razmerje, ki se vzpostavi med zahodnimi, belimi feministkami na eni strani ter azijskimi ali afriškimi feministkami na drugi. Opozarja skratka na problematičnost izhodiščnih postavk v feministični teoriji in praksi, na vprašanje ženske identitete, feministične subjektivitete in narave solidarnosti. Opozarja, da smo v razmerju do žensk tretjega sveta bele ženske severozahoda – moški in da torej niti feministični diskurz ni imun za prav tiste (nezavedno) rasistične vsebine, do katerih je v nekem drugem kontekstu pronicljivo kritičen. Citira Ellen Pence, belo, zahodno feministko, ki je zapisala:

⁵ Glej npr. Woolf, V., *Tri gvineje*, str. 20 in nasl. (“Ne le da smo neprimerljivo šibkejši od moških našega razreda; smo tudi šibkejši od žensk delavskega razreda.” in naprej.)

Postopno sem se začela zavedati globokega prepada med mojo retoriko o solidarnosti z ženskami tretjega sveta in mojim notranjim občutkom. ... Naša vizija vključitve temnopoltih žensk je bila omejena na pošiljanje obvestil. Nikoli se nismo sestale na delovnem sestanku kot enakopravne. Temnopolte ženske so se nam pridružile pod našimi pogoji. ... Začela sem opazati podobnosti med tem, kako so moški izključili sodelovanje žensk pri svojem delu (...), in nas spodbujali, da ustanovimo pododbore, kjer bomo razpravljale o naših problemih, pri čemer se jim seksizem nikoli ni zdel tudi njihov problem. Postalo je jasno, da se v številnih pogledih sama enako obnašam do temnopoltih žensk, ki jih podpiram pri reševanju *njihovih* zagat. ... Lekcija, ki smo se je kot ženske tako dobro naučile, mora biti temelj našemu razumevanju samih sebe kot zatiralskih do žensk tretjega sveta, s katerimi delamo. (Trinh T. Minh-ha, 1989: 85–86)

Kakršnakoli zasnova feminističnega subjekta, ki se želi distancirati od šovinizma in hegemonije, mora temeljiti na predhodni kritiki ideologije humanističnega subjekta, kritiki univerzalne zavesti (belega moškega srednjega razreda). Rosi Braidotti strastno poziva k političnemu uporu proti iluziji enotnosti in enotni humanistični subjekt označi za "kup fragmentiranih delcev, (...) kup zmede, ki samega sebe imenuje središče stvarstva; vozle želečega si in tresočega se mesa, ki se projicira v višave vladajoče zavesti." Izrazi prepadenost nad nasilnostjo poteze, ki poveže razcepljeni subjekt s performativno iluzijo enotnosti, gospodstva, samotransparentnosti. "Osupla sem nad strašljivo neumnostjo te iluzije enotnosti in nad njeno nerazumljivo močjo." (Braidotti, 1994: 12)

Drugi razlog v zagovor ženskega subjekta pa je v bistvu logičen nasledek tovrstne kritike humanističnega subjekta: ideja nepristranskega in univerzalnega razuma se izkaže za ideološki konstrukt, ki v veri, da lahko transcendirata vse specifične perspektive, zgolj reproducira logiko enakega in poskuša odpraviti razliko. Feminizem je zasnovan na ugotovitvi, da se ženski interesi in potrebe bistveno razlikujejo od moških in da teh konfliktnih interesov ni mogoče nagovoriti v okviru kategorije univerzalnega subjekta. Zavestna izpoved ločene identitete je za ženske očitno še vedno pomembna. To je mogoče pojasniti s tradicionalno podrejeno vlogo in ponotranjenjem kulturne tradicije, ki definira ženstvo kot trivialno in manj vredno. Eno najpomembnejših sodobnih feminističnih teoretičark, Luce Irigaray, je navdihovala prav nesprejemljiva arogantnost takšne pozicije. Branje *Drugega spola* jo je privedlo do pomembnega sklepa: "Čeprav je kritično delo Simone de Beauvoir o razvrednotenju ženske kot 'druge' v kulturi v nekem smislu upravičeno, pa je zavračanje vprašanja ženske kot 'druge' z vidika filozofije in celo politike pomembno nazadovanje." Iz tega spoznanja sledi nemara najradikalnejši del njene teorije – zahteva po dveh subjektih: "Vprašanje drugega je v zahodni tradiciji slabo zastavljeno, v njej je

drugi vedno drugi istega, drugi samega subjekta in ne drugi subjekt, ki je nanj nezvedljiv in je enakovrednega dostojanstva.” (Irigaray, 1997: 115, 116) Irigarayeva pravzaprav poudarja, da so zgodovinsko naprednejše tiste teorije, ki postavljajo v ospredje mogoča razmerja med *dvema ali več subjekti*. Virginia Woolf je glasnica prav takšne vizije, ki jo morda najjasneje artikulira v *Treh gvinejah*. V podkrepitev navedimo tri citate iz različnih delov eseja:

Kakršna koli pomoč, ki vam jo lahko damo, mora biti drugačna od tiste, ki jo lahko daste sami, in morda je vrednost te pomoči prav v tej razliki (Woolf, 2000: 25)

Kulturno in intelektualno svobodo vam lahko pomagamo braniti le tako, da branimo svojo lastno kulturo in svojo lastno intelektualno svobodo (Woolf, 2000: 90).

– se nam zdi razumsko narobe in čustveno nemogoče, da bi izpolnile vaš obrazec in se vključile v vaše društvo. Kajti s tem bi zlile svojo identiteto v vašo (Woolf, 2000: 105)

Teorija Luce Irigaray je nenehno na udaru kritike, ki jo obsoja, globalizacijske naravnosti (tudi Judith Butler in Toril Moi ji ne prizanašata). Z naše pozicije to naravnost vrednotimo, podobno kot pri Virginiji Woolf, kot priznavanje neizbežnosti *“vmesnega esencializma”*. Pravzaprav je nemogoče zavzeti *“čisto”* pozicijo; vedno se tako ali drugače gibljemo med esencializmi in njihovo dekonstrukcijo. Margaret Whitford, ena največjih poznavalk dela Luce Irigaray, pravi:

Treba je preprečiti, da patriarhalna verzija preprosto ponovno zavzame isto mesto; to je treba doseči z alternativnimi verzijami, alternativnimi branji, alternativnimi mitologijami in alternativnimi imaginarnimi konfiguracijami, naj bodo še tako začasne. V nasprotju s filozofi, ki si lahko privoščijo trditev, da niso esencialistični, Irigarayeva po svoje nima izbire. Njeno stališče je, da so filozofi ne glede na prepričanje udobno umeščeni v moškem imaginarnem; tako udobno, da so popolnoma slepi za spolni značaj *‘univerzalne’* misli. Irigarayeva ima torej dvojno nalogo. Prva je razkriti imaginarno telo filozofije, pokazati spolno dinamiko znotraj teoretskih konstrukcij filozofije. Druga je pokazati, kako je bilo telo materinsko-ženskega izpuščeno iz območja zamišljenega in razumljivega, medtem ko ga je še naprej hranilo in mu zagotavljalo materialne pogoje. *Na tej točki ni mogoče priti ‘onstran’ esencializma, ne da bi šli skozi esencializem.* (Whitford, 1991: 103)

Poskusi subverzije konvencionalnega pogleda in reprezentacij človeške in zlasti ženske subjektivitete so obrodili različne figuracije: Luce Irigaray poudarja podobe, vzete iz ženske seksualnosti in morfologije, kiborgi so oblika subjektivitete žensk pri Donni J. Haraway; za označitev feminističnega/ženskega sub-

jekta Teresa De Lauretis uporablja termin “ekscentrični subjekt” in Trinh T. Minh-ha “neprisvojeni/neprimerni drugi” (medtem ko je Virginia Woolf govorila o outsiderkah/jih). “Nomadska subjektiviteta” Rosi Braidotti je prisposoda za tisto vrsto subjekta, ki se je odrekel vsaki ideji, želi ali nostalgiji po trdnosti. Ta figuracija izraža željo po identiteti, ki jo sestavljajo prehodi, zaporedni premiki in usklajene spremembe, brez esencialne enotnosti in proti njej. Vendar nomadski subjekt ni čisto brez enotnosti; njegov/njen način opredeljujejo sezonski vzorci gibanja po dokaj ustaljenih poteh. Gre za kohezijo, ki jo sestavljajo ponovitve, ciklični premiki, ritmične premostitve. Intelktualni nomad “ustvarja premične podlage za posthumanistični pogled na subjektiviteto. Nomadska zavest je oblika političnega upora hegemonističnim in izključujočim videnjem subjektivitete.” (Whitford, 1991: 23)

Rosi Braidotti, zavezana poststrukturalističnim mislecem (Foucaultu, Luce Irigaray in zlasti Deleuzu), vidi stičišče med poststrukturalističnimi filozofijami in feministično teorijo v želji po preseganju linearnega načina intelektualnega razmišljanja. Toda – zastavi se nam bistveno vprašanje: S kakšno vrsto povezav in odmikov je mogoče proizvesti feministično vednost, ne da bi jo zakoličili v novo normativnost? – To je vprašanje, okoli katerega se je oblikovala poetika Virginie Woolf; to vprašanje botruje njeni večplastnosti in dvoumju. In v iskanju odgovorov je nomadsko kritično misel Braidottijeve mogoče brati kot aktualizacijo zapuščine Virginie Woolf. Nakažimo nekaj vzporednic med teorijo ene in “prakso” druge.

Obe opozarjata na moč nezavednih identifikacijskih vzorcev s patriarhalno podobo ženskosti/ženstvenosti in njihovo posledično vztrajnost. Rosi Braidotti tudi pravi, da se morajo feministke, če hočejo zastaviti učinkovito politiko, zavedati razlike med zavestnimi političnimi izbirami in nezavednimi željami (Braidotti, 1994: 31). Virginia Woolf se, na zavestni ravni, odloči za izobraževanje in zaposlovanje žensk, zavzema se za volilno pravico, za enako plačilo za enako delo itd. O nezavednem je seveda težko, če sploh je mogoče govoriti; toda mogoče je postaviti tezo, da na nezavedni ravni (bralcev) ustvarja prostor za drugačne podobe ženske, za spremenljivo identiteto, ter izraža željo po dostopu do svoje biti, željo po svobodi. Tam, kjer Rosi Braidotti opozori, da sta enačenje volje z željo in zagovarjanje primata ene nad drugo neustrezni potezi in da je med njima treba razviti točke prehoda, tam Virginia Woolf to dejansko stori: izreče se za spreminjanje sistema od znotraj (v *Treh gvinejah* se politična volja veže na odločitve v zvezi s prispevki treh gvinej) in pri tem razvija nove (retorične) strategije, ki širijo prostor artikulacije ženske želje.⁶ Je neulovljiva nomadka, pri čemer

⁶ Več o tem v: Želježič, 2000: 139–162. V: Eva D. Bahovec (ur.), Delta, let. 6, št. 1–2, str

nomadizem ni fluidnost brez meja, temveč jasno zavedanje nestanovitnosti omejitvev; posebej željo po nadaljnjem prestopanju meja in novih prekoračitvah.

Za Virginio Woolf spol ni zgolj in samo družbeni konstrukt. Ukvarja se z nezavednimi plastmi sebstva, z identifikacijskimi procesi, spogleduje se z esencialističnimi opredelitvami ženske narave, kasneje pa jih izzove in jim oporeka. Njeno razumevanje spola ima tako več stičnih točk s teorijo spolne razlike kot s teorijami o družbenem spolu (gender). Po mnenju teoretikov spolne razlike konstrukcije moškosti in ženskosti ne določajo le kulturni in družbeni procesi, temveč tudi nezavedni procesi. V članku "Koncept spolne razlike" Rosi Braidotti povzema in razvija koncept spolne razlike skozi optiko nomadizma, izhajajoč iz dela Luce Irigaray (ki velja za najvidnejšo teoretičarko spolne razlike). V njem med drugim zapiše:

Teorija spolne razlike kot strategija krepitve položaja (žensk – op. M. Ž.) je sredstvo za uveljavljanje tistih, ki jim lahko pripišemo paradoks – ki se ga tudi zavedajo –, da so ujete v simbolni kod in se mu hkrati ostro postavljajo po robu. Prav zato se mi zdi pomembno govoriti o robovih nepripadanja faličnemu sistemu. Po drugi strani pa sprejem tezo, da mora človek prav tako upoštevati relativno zavezanost žensk tistemu sistemu, ki jih ponižuje. Zato ženskam predlagam nekakšen kvalitativni preobrat: da iz ženskosti kot sociosimbolne institucije in nosilnega oporišča ženske identitete razvijejo feministično pozicijo, ki jo opredeljuje odpor proti obojemu.

Tukaj postane jasno razvidna dediščina poststrukturalizma: da so feministične ženske hočeš nočeš soudeležene v tem, kar poskušajo dekonstruirati. Soudeleženosť sega na najintimnejše in celo predzvestne strukture njihove subjektivnosti. Zavest o implikacijah svojega položaja ali soudeleženosť je izhodiščna točka radikalne politike odpora, ki bo osvobodena zahtev po čistosti, pa tudi razkošja krivde (Braidotti, 1998a: 64–65).

Citat je zanimiv povzetek razmišljanja v *Treh gvinejah*. Prvi odstavek je pravzaprav (še eno) teoretsko ovrednotenje Društva outsiderk/jev (*Outsiders Society*), v prvem stavku drugega odstavka pa vidim prenagljeno hvalo poststrukturalizmu. – Da so (feministične) ženske hočeš nočeš soudeležene v tem, kar poskušajo dekonstruirati, je namreč Virginia Woolf eksplicitno pokazala vsaj v *Treh gvinejah*.

Osnovna figuracija postmodernistične subjektivitete torej ni figuracija marginaliziranega izganca/izgnanke, temveč aktivnega nomadizma, ki identitete ne razume kot permanentne. "Biti nomad, živeti v tranziciji ne pomeni, da ne moreš ali nočeš ustvariti tistih nujno stabilnih in pomirjujočih temeljev za identiteto, ki človeku omogočajo, da funkcionira v skupnosti," pravi Braidottijeva (Braidotti, 1994: 33). Nomadsko feministično subjektiviteto je ustrezne-

je razumeti kot varstvo pred dogmatičnim ženskim protisubjektom, kot koncept, ki povzema spoznanje o neujemanju med zavestjo in sebstvom, ki se ne boji svoje notranje razcepljenosti in se odpira nezavednemu.

Poskusimo še nekoliko osvetliti omenjeno nevarnost v politični reprezentaciji žensk. Kritika univerzalnega patriarhata in, posledično, univerzalnega feminističnega subjekta namreč kaže na inherentni hegemonizem zahodnih konstruktov patriarhalne nadvlade, ki si prilašča kulture "tretjega sveta". Butlerjeva pravi, da je ta oblika feminističnega teoretiziranja deležna kritike zaradi poskusov, da kolonizira in si prisvoji nezahodne kulture, ki naj bi podprle povsem zahodno razumevanje zatiranja (Butler, 1994: 3). O tem govori tudi Irene Gedalof. V članku "Ali se lahko nomadi naučijo šteti do štiri?" kritizira buržoazno zahodno usmerjenost "nomadskega subjekta" Rosi Braidotti in jo celo obsodi prikritega rasizma. Namen članka je dokazati, da je nomadska subjektiviteta še vedno hegemonističen konstrukt, ki temelji izključno na (psihosocialni) kategoriji spola, avtorica članka pa brani stališče, da za vzpostavitev feministične subjektivitete ni konstitutiven samo spol, temveč so zanjo bistveni elementi tudi rasa, veroizpoved in nacionalnost. Te tri kategorije naj bi Rosi Braidotti zajela na neustrezen, redukcionističen ali preveč splošen način. Obsodi jo tudi hierarhičnega privilegiranja "nomada" glede na druge figuracije. – Na tem mestu natančnejša analiza članka ni smiselna, ker bi nas odvedla na specifično področje feminizmov "tretjega sveta". Če se samo na kratko dotaknemo primerov, ki jih članek kritizira, se lahko deloma strinjamo s trditvami Irene Gedalof (na primer, kar zadeva poenostavljanje postkolonialne pozicije pri Braidottijevi), ponekod pa se zdi, da gre prej kot za vsebinske razlike za dva različna pristopa in načina (denimo glede subjekta in vprašanja začasne ali intimne navezave na lokacijo).

Ne glede na dvomljive posameznosti v teoriji Rosi Braidotti jo – podobno kot Virginio Woolf – razumem kot nosilko tiste intelektualne tradicije, ki prelamlja z utečenimi miselnimi vzorci in feminizem postavlja ob bok najradikalnejšim in najnaprednejšim družbenim tokovom. Poziva k oživitvi intersubjektivitete, ki bi razlike prepoznala kot novo vez med feministkami in zasnovala njihovo enotnost na spoznanju o kompleksni raznolikosti, ne na podobi sestrstva (Braidotti, 1994: 3). Na nujnost zagat, enostranskosti in pomanjkljivosti se odzove z značilnim optimizmom: "Protislovja niso tragična, protislovja so produktivna." (Braidotti, 1998b: 47) Tako kot Woolfova prisega na avtorefleksivnost ("Dobro feministično delo je avtorefleksivno.") in se dobro zaveda, da ne govori vsem: "Kaj takega bi bilo smešno domnevati, ker vedno kaj ali koga izključiš. V tem je tudi past politične korektnosti: vsega ne moreš upoštevati, končaš v neki obliki relativizma." (Braidotti, 1998b: 45) – To je, vsaj deloma, lahko tudi odgovor Ireni Gedalof.

Hkrati pa se sliši kot odmev na bolj poetične besede Virginie Woolf: "Kadar gre za skrajno sporen predmet – in tako je vsako vprašanje v zvezi s spolom –, ne moreš upati, da boš povedal resnico." (Woolf, 1998: 6)

LITERATURA

- BRAIDOTTI, ROSI (1998a): Koncept spolne razlike. V: Eva D. Bahovec (ur.), *Delta*. let. 4, št. 3–4, str. 59–71.
- BRAIDOTTI, ROSI (1998b): Pogovor z Rosi Braidotti. V: Eva D. Bahovec (ur.), *Delta*. let. 4, št. 3–4, str. 41–57.
- BRAIDOTTI, ROSI (1994): *Nomadic Subject: Embodiment and Sexual Difference in Contemporary Feminist Theory*. New York: Columbia University Press.
- BUTLER, JUDITH (1990): *Gender Trouble. Feminism and the Subversion of Identity*. New York, London: Routledge, Chapman & Hall, Inc.
- DERRIDA, JACQUES (1995): Pismo japonskemu prijatelju. V: Aleš Pogačnik (ur.), *Sodobna literarna teorija*. Ljubljana: Krtina, str. 113–117.
- EAGLETON, MARY (1996): *Working with Feminist Criticism*. Oxford: Blackwell Publishers.
- FELSKI, RITA (1989): *Beyond Feminist Aesthetics. Feminist Literature and Social Change*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- IRIGARAY, LUCE (1995): *Jaz, ti, me, mi*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- IRIGARAY, LUCE (1985): *This Sex Which Is not One*. Ithaca, New York: Cornell University Press.
- IRIGARAY, LUCE (1997): Vprašanje drugega. V: Eva D. Bahovec (ur.), *Delta*. let. 3, št. 1–2, str. 115–124.
- LUKACS, GEORG (1972): *The Meaning of Contemporary Realism*. London: Merlin Press.
- MARCUS, JANE (ur.) (1981): *New Feminist Essays on Virginia Woolf*. Oxford: The MacMillan Press Ltd.
- MOI, TORIL (1999): *Politika spola/teksta*. Ljubljana: Labirint.
- TAILOR, RONALD (ur.) (1990): *Aesthetics and Politics*. London, New York: Verso.
- TRATNER, MICHAEL (1995): *Modernism and Mass Politics*. Stanford University Press.
- TRINH T. MINH-HA (1989): *Woman, Native, Other. Writing Postcoloniality and Feminism*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press.
- WHITFORD, MARGARET (1991): *Luce Irigaray. Philosophy in the Feminine*. London: Routledge.
- WOOLF, VIRGINIA (1998): *Lastna soba*. Ljubljana: Založba I*cf.
- WOOLF, VIRGINIA (2000): *Tri gvineje*. Ljubljana: Društvo za kulturološke raziskave. V: Eva D. Bahovec (ur.), *Delta*. let. 6, št. 3–4.
- WOOLF, VIRGINIA (1987): *Gospa Dalloway*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- WOOLF, VIRGINIA (1988): *K svetilniku*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- ŽELJEŽIČ, MIRJANA (2000): Kritična govorica sloga v *Treh gvinejah*. V: Eva D. Bahovec (ur.), *Delta*. let. 6, št. 1–2, str. 139–162.